

УДК 330.1(477)

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ І СУЧАСНА ПАРАДИГМА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ**Ходжаян А.О., к.е.н., доцент**

Черкаський державний технологічний університет

Исследовано становление и развитие теории конкурентоспособности как научное отображение принципов функционирования национальных экономик в системе мирового хозяйства. Проанализированы основные теории конкурентоспособности и теории, послужившие методологической основой для разработки современных концепций конкурентоспособности. На основе идентификации ключевых факторов национальной динамики отображен процесс формирования конкурентных преимуществ национальных экономик с позиций историко-логического анализа.

The formation and development of the competitiveness theory as a scientific reflection of national economies functioning principles in the world economy system is investigated. The basic theories of competitiveness and the theories which have become a methodological basis for the development of modern competitiveness concepts are analyzed in this article. The formation process of national economies competitive advantages from the position of historical and logical analysis is represented on the basis of identification of national dynamics key factors.

Постановка проблеми. Категорія конкурентоспроможності відображає в загальному вигляді умови функціонування економічних суб'єктів у процесі їх конкурентної взаємодії. Оскільки економічні суб'єкти і середовище їх взаємного функціонування не є чимось незмінним, закріпленим, то й категорія конкурентоспроможності як відображення сутнісних ознак даного процесу також характеризується рухомістю, плинністю, перехідним характером самих сутностей. Таке розуміння сутності конкурентоспроможності вимагає при з'ясуванні її змісту і трансформації сутнісних ознак розкриття умов походження, виникнення і подальшого процесу розвитку, що знайшло своє відображення в еволюції процесу виробництва, його структури, динаміки, пріоритетності факторів виробництва та зміни умов і методів конкурування.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед теоретичних розробок, які передували власне концепціям конкурентоспроможності: *теорії міжнародної торгівлі*, які розглядали взаємодію країн на світових ринках; *теорії державного регулювання*, які досліджують інструменти і можливості державної політики щодо формування сприятливого підприємницького клімату; *інноваційно-технологічні теорії економічного зростання*, які ґрунтуються на визнанні пріоритетності технічного прогресу у забезпеченні економічного зростання; *теорії просторової організації продуктивних сил*, у яких дається пояснення ролі національних регіонів у забезпеченні конкурентоспроможності країни (див. табл. 1).

В економіці радянського періоду питанням конкурентоспроможності не приділялося належної уваги в зв'язку з тим, що конкурентні відносини мали виключно формальний характер "соціалістичного змагання". Становлення ринкових відносин і формування економіки відкритого типу в пострадянських країнах актуалізували проблеми конкурентоспроможності на мікро-, макро- та мегарівні і зумовили появу наукових розробок, присвячених цій темі. Серед українських та російських науковців, які займаються даною проблематикою, Азоев Г., Юданов А. (теорія і практика конкуренції), Антонюк Л., Білорус О., Динкін А., Жаліло Я., Поручник А., Спиридонов І., Філіпенко А., Швиданенко О. (міжнародна конкурентоспроможність країни в умовах глобалізації), Алімов А., Базилук Я., Гальчинський А., Геєць В., Гельвановський А., Градов А., Кваснюк Б., Крючкова І., Семиноженко В., Шнипко О. (конкурентоспроможність національної економіки), Кизим Н. (вплив концентрації економіки на конкурентоспроможність країн), Горбатов В. (конкурентоспроможність і цикли розвитку інтегрованих структур бізнесу), Піддубна Л. (теорія конкурентоспроможності: міждисциплінарний підхід), Пилипенко І. (конкурентоспроможність малих країн Західної і Північної Європи: геоекономічний підхід), Полунеев Ю. (забезпечення конкурентоспроможності на основі реалізації технології "економічного прориву"), Фатхутдінов Р. (стратегічна конкурентоспроможність країни, регіону, фірми), Шнирков О. (конкуренція у взаємовідносинах країн з перехідною економікою), Якубовський С. (вплив інвестиційної діяльності ТНК на конкурентоспроможність національних економік) та ін.

Генезис теорії конкурентоспроможності як наукового знання

Генезис теорії конкурентоспроможності як наукового знання											
I етап				Теорії, які передували концепціям конкурентоспроможності							
Теорії міжнародної торгівлі				Теорії державного регулювання			Інноваційно-технологічні теорії економічного зростання			Теорії просторової організації продуктивних сил	
Меркантилістські теорії (XV–XVIII ст.)				Система "національної економії" Ф. Ліста (1841)			Теорія економічного розвитку Й. Шумпетера (1912)			Теорія просторової організації продуктивних сил	
Теорія абсолютних переваг А. Сміта (1776)				Нмецька історична школа (В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер, Й. Бренгано)			Теорія факторів економічного зростання Дж. Кендріка (1957), Е. Денісона (1962), Р. Соллоу (1969)			Теорія індустриальних районів (спеціалізованих виробництв) А. Маршала (1890)	
Теорія порівняльних переваг Д. Рікардо (1817)				Концепція державного регулювання Дж. М. Кейнса (1936)			Теорія технічного розриву М. Познера (1961)			Теорія полюсів зростання Ф. Перу (1950)	
Теорія співвідношення факторів виробництва Е. Хекшера (1918) і Б. Оліна (1933)				Теорія "нової торгівлі" П. Кругмана (1979)			Теорія "нового зростання" П. Ромера (1990) і "людського капіталу" Р. Лукаса (1988)			Теорія індустриальних дистриктів Дж. Бекатіні (1979)	
Теорія вирівнювання цін на фактори виробництва П. Самуельсона (1948)				Теорія міжнародного життєвого циклу продукту Р. Вернона (1966)			Теорія факторів економічного зростання Дж. Кендріка (1957), Е. Денісона (1962), Р. Соллоу (1969)			Теорія індустриальних дистриктів Дж. Бекатіні (1979)	
II етап											
Власне теорії конкурентоспроможності											
Концепція техноекономічної парадигми К.. Фрімена і К. Переса (1988)				Еклектична ОЛП-парадигма Дж. Даннінга (1981–1993)			"Індекс якості" економічної діяльності Е. Райнерга (1994)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Теорія блоків розвитку Е. Дамена (1989)				Концепція ОЛП-парадигми Дж. Даннінга (1981–1993)			Концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена (1996)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Теорія національних конкурентних переваг М. Портера (1990)				Концепція інтелектуального лидерства Г. Хемела і К. Прахалада (1994)			Концепція національної інноваційної системи (1992) та економіки навчання (1994-1998) Б.О. Лундвалля і Б. Йонсона			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Концепція регіональних кластерів М. Енрайта (1992)				Теорія національної інноваційної системи Р. Нельсона (1993)			Концепція удосконалення в кластерах та ланцюгах додавання вартості Дж. Хамфрі і Дж. Шмітца (2002)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Теорія національної інноваційної системи Р. Нельсона (1993)				Еклектична ОЛП-парадигма Дж. Даннінга (1981–1993)			Концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена (1996)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Концепція інтелектуального лидерства Г. Хемела і К. Прахалада (1994)				Теорія національної інноваційної системи Р. Нельсона (1993)			Концепція національної інноваційної системи (1992) та економіки навчання (1994-1998) Б.О. Лундвалля і Б. Йонсона			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
"Індекс якості" економічної діяльності Е. Райнерга (1994)				Еклектична ОЛП-парадигма Дж. Даннінга (1981–1993)			Концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена (1996)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена (1996)				Концепція інтелектуального лидерства Г. Хемела і К. Прахалада (1994)			Концепція національної інноваційної системи (1992) та економіки навчання (1994-1998) Б.О. Лундвалля і Б. Йонсона			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Концепція національної інноваційної системи (1992) та економіки навчання (1994-1998) Б.О. Лундвалля і Б. Йонсона				Теорія національної інноваційної системи Р. Нельсона (1993)			Концепція удосконалення в кластерах та ланцюгах додавання вартості Дж. Хамфрі і Дж. Шмітца (2002)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Концепція удосконалення в кластерах та ланцюгах додавання вартості Дж. Хамфрі і Дж. Шмітца (2002)				Еклектична ОЛП-парадигма Дж. Даннінга (1981–1993)			Концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена (1996)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	
Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)				Концепція інтелектуального лидерства Г. Хемела і К. Прахалада (1994)			"Індекс якості" економічної діяльності Е. Райнерга (1994)			Конкурентоспроможність у відповідності до принципів концепції сталого розвитку (2002)	

Метою статті є дослідження генезису теорії конкурентоспроможності як відображення процесу функціонування країн у світовій економіці; систематизація і узагальнення теорій конкурентоспроможності як відображення ключових чинників національної динаміки; дослідження тенденцій змін у чинниках і методах реалізації конкурентних переваг з огляду на зміну форм конкурентної боротьби.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні уявлення про конкурентоспроможність країни і засоби її досягнення в зарубіжній економічній науці сформувалися в рамках двох визначальних напрямів: економічного дирижизму, який був започаткований меркантилістами і передбачав державне втручання в міжнародний товарообіг з метою забезпечення інтересів національного господарства і сприяння його розвитку, та економічного лібералізму, що представлений ученнями А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля і ґрунтується на принципах економічної свободи, вільної конкуренції і підприємництва як основи раціональної господарської діяльності і вільного ринку як єдино можливого ефективного регулятора господарських процесів.

Відповідно до доктрини меркантилістів, яка в довершеному вигляді обґрунтована англійським вченим Т. Меном, індикатором досягнення конкурентоспроможності країни є позитивне сальдо торговельного балансу та захоплення зовнішніх ринків, а стратегія конкурентоспроможності ґрунтувалася на принципі нееквівалентного обміну і перерозподілу суспільного багатства одних націй на користь інших [1, с. 135–184]. Задля досягнення визначеної в теорії меркантилізму мети політика торгуючих країн була спрямована на перевищення експорту товарів над їх імпортом; стимулювання розвитку монопольних торговельних об'єднань; стимулювання розвитку національного промислового виробництва, що працює на власній або дешевій імпортній сировині, через надання експортерам готової продукції пільг і субсидій; заборону на вивіз з країни сировини; обмеження імпорту готової продукції через запровадження ввізних митних зборів, квот, тарифів. Окремі принципи теорії меркантилізму застосовуються і сьогодні промислово розвиненими країнами, які, проповідуючи прогресивність лібералізації зовнішньої торгівлі та ефективність дотримання космополітичного принципу невтручання держави в економіку, фактично підтримують нееквівалентний обмін і перерозподіл суспільного багатства неконкурентоспроможних націй на свою користь. Таким чином, в умовах диспаритетності у взаємовідносинах між країнами з різним рівнем економічного розвитку протекціонізм є економічно виправданим заходом державної політики та таким, що створює умови для забезпечення штучної (номінальної) конкурентоспроможності впродовж періоду формування реальних конкурентних переваг.

Представники класичного напрямку А. Сміт та Д. Рікардо у своїй оцінці конкурентоспроможності країн спирались на дослідження факторів виробництва: землі, капіталу, природних ресурсів і праці. Зростання суспільного багатства вони пов'язували з поділом праці на основі спеціалізації економічної діяльності, яка приводить до величезного збільшення продуктивності всіх різнобічних занять і мистецтв [2, с. 13–14]. Концепція А. Сміта, яка як абсолютні переваги розглядала природні умови, стала першим етапом в еволюції наукових поглядів на формування конкурентних переваг країн. Теорію порівняльних переваг Д. Рікардо можна класифікувати як наступний етап становлення і розвитку теорії конкурентоспроможності з позицій розширення аналізу факторів формування конкурентних переваг: праці, капіталу і природних сил. В цілому в працях класиків економічної теорії індикатором конкурентоспроможності визначено рівень виробничих витрат, а основними методами конкуренції – цінові.

Подальше дослідження конкурентних переваг нації ґрунтується на укрупненому аналізі двох факторів: праці і капіталу. На початку ХХ ст. шведські економісти Е. Хекшер і Б. Олін основою формування конкурентних переваг визначили факторонасиченість – відносну забезпеченість країни факторами виробництва, ігноруючи при цьому відмінності в попиті і технології в різних країнах. З теорії Хекшера – Оліна можна зробити висновок, що конкурентоспроможною є країна, яка спеціалізується на експорті товарів, при виробництві яких інтенсивно використовуються відносно надлишкові фактори виробництва (праця чи капітал), та імпортує товари, виробництво яких потребує відносно дефіцитних ресурсів. Суттєве доповнення до неокласичної факторної теорії зробив П. Самуельсон у 1948 році, довівши вплив міжнародної торгівлі на формування факторіальних цін. Відповідно до теорії П. Самуельсона, міжнародна торгівля вирівнює абсолютний рівень зарплат, які виплачуються за однакові види праці, та відсоткової ставки, яка виплачується на однаковий тип капіталу в країнах, що торгують. Таким чином, зовнішня торгівля дозволяє скоротити розрив між країнами в рівні розвитку.

В середині 70-х років ХХ ст. стало очевидним, що переважна більшість зовнішньоторговельних операцій здійснюється між розвинутими країнами, що не відповідало принципам існуючих теоретичних розробок щодо участі країн і регіонів у міжнародному поділі праці. Оригінальним поясненням даному парадоксу стала модель "нової торгівлі" П. Кругмана, в якій доведено, що в умовах, коли країни мають достатню кількість схожих факторів виробництва і економія на масштабах виробництва є досить важливим фактором, то країни виграють від взаємної торгівлі. Якщо внутрішньогалузева торгівля

набуває значних масштабів, то переваги від торгівлі отримують країни як з надмірною, так і з недостатньою кількістю факторів виробництва. Тому спеціалізація країн на виробництві і експорті певного товару ґрунтується не лише на володінні специфічними факторами виробництва (міжгалузєва торгівля), але й обумовлена економією на масштабах виробництва і диференціації продукції, що виробляється (внутрішньогалузєва торгівля) [3, с. 22].

Подальший розвиток конкуренції і формування монопольних утворень як її антитези змінив погляди вчених на умови забезпечення конкурентоспроможності, що унаочнилось в аналізі таких додаткових факторів впливу, як ефективна урядова політика, умови попиту, технічний прогрес. Окремі методологічні принципи теорії конкурентоспроможності з позицій впливу державного регулювання і чинників неекономічного характеру були висвітлені у творах Ф. Ліста [4]. В дослідженнях В. Рошера, Б. Гільдебранда, К. Кніса наголошується на необхідності урахування специфічних особливостей, в тому числі і неекономічного характеру, кожної окремої країни: її геополітичного становища, конкретно-історичних і природних умов, традицій, звичаїв, розвиненості політичних інститутів при розробці національної економічної політики, спрямованої на забезпечення національного піднесення [5, с. 402–406]. Представник нової історичної школи Г. Шмоллер зосередив увагу на державному етико-правовому регулюванні, спрямованому на забезпечення економічного розвитку нації. Й. Брентано чинником підвищення конкурентоспроможності нації вважав високу заробітну плату, яка вмотивовує найманих працівників до підвищення продуктивності праці, що в кінцевому випадку призводить до розвитку національних продуктивних сил [6].

Розуміння обмеженості ринкового механізму самоналагоджування, що унаочнила світова економічна криза 1929–1933 рр., зумовило формування кейнсіанської макроекономічної теорії та розробку принципів державного регулювання економічних і соціальних процесів на основі використання грошово-кредитного механізму через маніпулювання ставкою процента та інструментів бюджетної політики шляхом здійснення інвестицій та державних витрат в інші сфери. Згідно з теорією Дж.М. Кейнса основним чинником, який стимулює виробництво і пропозицію товарів та визначає загальний макроекономічний стан економіки, є сукупний попит. Наслідком державної бюджетної і грошово-кредитної політики впливу на сукупний попит є розширення виробництва та зайнятості, підвищення ефективності функціонування реального сектору економіки [7].

В дослідженнях економічного розвитку економісти інноваційно-технологічного напрямку (Й. Шумпетер, Дж. Кендрик, Е. Денісон, Р. Солоу) дійшли висновку, що не все у формуванні конкурентоспроможності економічних суб'єктів та націй в цілому можна пояснити продуктивністю факторів виробництва. Їх дослідження факторів росту, що є цілком адекватними для забезпечення конкурентоспроможності, ґрунтуються на визнанні вагомого впливу нетрадиційного для того часу фактору – технічного прогресу (інновацій). На мікроекономічному рівні інновації забезпечують зростання прибутковості виробництва, в рамках національної економіки інновації підштовхують економічну систему, що склалася, до переходу в новий рівноважний стан, тим самим забезпечуючи її розвиток [8, с. 53]. Серед неотехнологічних теорій, які досліджують роль науково-технічного прогресу в економічному розвитку, а конкурентний статус країни пов'язують з впровадженням інновацій, – теорія технічного розриву М. Познера, згідно з якою країна-інноватор має конкурентні переваги в результаті виробництва принципово нового виду продукції або виробництва традиційних товарів з меншими витратами. Таким чином, серед країн, що однаково наділені факторами виробництва, конкурентоспроможною є країна, яка впроваджує нову технологію виробництва. Після копіювання даної технології іншими країнами технологічний розрив між ними зникає [9]. Серед недоліків даної теорії – неврахування свідомого обмеження доступу до нових технологій з боку розвинених країн. Враховуючи недоліки теорії М. Познера, Р. Вернон у 1966 році запропонував теорію міжнародного життєвого циклу продукту, в якій охарактеризував етапи виробництва і переміщення високотехнологічної продукції з країни-інноватора до країни-імітатора [10]. Теорія Р. Вернона пояснює технологічне відставання та низький рівень конкурентоспроможності нетехнологічних країн відмінністю між технологічним розвитком та специфікою дифузії технологій між країнами. На основі розробок М. Познера і Р. Вернона та з урахуванням сучасних тенденцій конкурентної взаємодії країн у глобальному середовищі визначено, що вагомим засобом отримання конкурентних переваг країн-інноваторів на світовому ринку є утримання контролю над базовими технологіями та забезпечення монопольного положення за рахунок стримування дифузії технологій між країнами.

В 80-90 рр. ХХ ст. була висунута принципово нова гіпотеза економічного зростання, в якій НТП став розглядатися як ендогенний чинник. У моделях П. Ромера ("нова теорія зростання") і Р. Лукаса ("теорія людського капіталу"), що лягли в основу розробки ромба конкурентних переваг М. Портера, внутрішніми чинниками економічного зростання є інвестування в НТП і людський капітал. Згідно з даною гіпотезою зростаюча віддача від інновацій у зазначені фактори сприяє підвищенню ефективності не лише безпосереднього інвестора, а й суспільства в цілому [11; 12].

Ще одним напрямком, що став складовою синтезованої теорії конкурентоспроможності, є концепція регіоналізму, об'єктом дослідження яких є окремі національні регіони як самостійні учасники конкурентних відносин. Дослідження регіонів як джерел збільшення прибутків країни в цілому започаткував А. Маршалл. Доповнивши перелік класичних факторів виробництва (землі, праці, капіталу), він виокремив специфічний – організацію як важливе джерело ефективності виробництва. Організація сприяє нагромадженню знань, вона має багато форм: окремого підприємства, різних підприємств однієї галузі – "локалізованих підприємств", великомасштабних спеціалізованих виробництв в окремих районах. А. Маршалл виокремив три ключові чинники конкурентоспроможності локалізованих виробництв: висока кваліфікація робітників ("спадкова майстерність"); розвиток обслуговуючих виробництв ("постачання інструментів, матеріалів, організація засобів комунікації призводять до економії ресурсів"); зосередження вузькоспеціалізованого виробництва, яке "дозволяє безперервно використовувати саме вузькоспеціалізоване обладнання і, таким чином, забезпечувати його окупність і швидкий темп амортизації" [13, с. 352]. Взаємодія зазначених елементів формує конкурентоспроможність окремих "індустріальних районів" і країни в цілому. Теорія індустріальних районів А. Маршала в подальшому була використана М. Портером при побудові концепції конкурентних переваг у частині "споріднені та підтримуючі галузі". В подальшому ідеї А. Маршалла були розвинені Ф. Перру (теорія "полюсів зростання") [14], Дж. Бекатіні (теорія "індустріальних дистриктів") [15] та в інших теоріях територіального розвитку, в яких дається пояснення ролі національних регіонів у забезпеченні конкурентоспроможності країни на міжнародних ринках за рахунок створення локальних оптимальних умов для виробництва високотехнологічної продукції.

На сучасному етапі серед всесвітньовідомих шкіл, які займаються розробкою загальної теорії конкурентоспроможності, найбільш авторитетною є Гарвардська школа бізнесу (М. Портер, М. Енрайт, А. Чандлер). Результатом наукових досліджень М. Портера в даній царині є концепція стадій економічного розвитку націй, згідно з якою держави проходять чотири стадії конкурентоспроможності, концепція ромба конкурентних переваг і концепція промислових кластерів.

Рівні економічного розвитку країн у концепції М. Портера представлено у вигляді стадій розвитку конкуренції. Останні класифікуються відповідно до джерел досягнення конкурентоспроможності. Національні економіки, які віднесені до першої стадії розвитку, досягають конкурентоспроможності виключно завдяки основним факторам виробництва: природним ресурсам, сприятливим умовам для сільгоспвиробництва, надлишкової і дешевої напівкваліфікованої робочій силі. На другій стадії конкурентні переваги економіки формуються в результаті зростання обсягу інвестицій. Основними ресурсами конкурентоспроможності на даній стадії є вдосконалення факторів виробництва, стратегія, структура і суперництво фірм, зростаючий внутрішній попит. На третій стадії, яка характеризується розвитком конкуренції на основі нововведень, ресурсами конкурентоспроможності є всі складові конкурентного ромба (параметри факторів, стратегія, структура і суперництво фірм, параметри попиту, споріднені і підтримуючі галузі), що тісно взаємодіють між собою. На перших трьох стадіях спостерігається економічне зростання національних економік, підвищується їх конкурентоспроможність і добробут населення. На стадії конкуренції на основі багатства забезпечення високих соціальних стандартів здійснюється за рахунок зниження економічної ефективності, що призводить до економічного спаду, зниження конкурентоспроможності національних економік і, як результат, до зниження добробуту населення. Теорія М. Портера доводить, що:

- основою високого рівня добробуту і якості життя громадян є конкурентоспроможність країни, яка досягається в результаті складної взаємодії детермінант конкурентних переваг, диференційованих за своїм значенням на різних стадіях розвитку;
- конкурентоспроможність розглядається не лише як результат конкурентної стратегії фірм. Значна увага приділяється сутнісній стороні теорії конкурентоспроможності: конкурентоспроможність є результатом більш глибоких процесів, що відбуваються в економіці, і характеризує ефективність її функціонування: здатність до довгострокової економічної динаміки і забезпечення високого рівня доходів громадян, низьких темпів інфляції, ефективної зайнятості;
- конкурентоспроможність окремих господарюючих одиниць залежить від наявності і ефективного використання умов, які склалися в країні базування: необхідних факторів виробництва, розвиненості попиту (його обсягу і структури), зрілості конкурентного середовища, якості управління, державної політики і навіть сприятливих і негативних випадковостей, на які необхідно оперативнo і адекватно реагувати;
- головною перевагою національної економіки в конкурентній боротьбі є інноваційна діяльність, спрямована на отримання нових знань та технологій і здатна забезпечити стійку економічну динаміку на якісно новій основі.

Ще одним напрямком теорії конкурентоспроможності є концепція промислових та регіональних кластерів. М. Портер звернув увагу на те, що конкуренція на світових ринках здійснюється не окремими фірмами, а групами конкурентоспроможних фірм – промислових кластерів, які пов'язані вертикальними або горизонтальними взаємовідносинами і, таким чином, виявляють взаємну підтримку [16, с. 170]. Відповідно до теорії М. Енрайта, конкурентні переваги формуються не на національному рівні, як у М. Портера, а на регіональному, де головна роль належить історичним передумовам розвитку регіонів, особливостям культури ведення бізнесу, організації виробництва і отримання освіти [17].

Свій вклад у розробку теорії конкурентоспроможності здійснив представник британської наукової школи Дж. Даннінг, який дослідив конкурентні позиції країни в залученні іноземних інвестицій. У подальшому він застосував ОЛП-парадигму для пояснення впливу ТНК на конкурентоспроможність країн і регіонів на міжнародному ринку. На основі емпіричних досліджень діяльності американських ТНК у восьми країнах Дж. Даннінг дійшов висновку, що визначальними у забезпеченні їх конкурентоспроможності є три детермінанти, якими володіють ТНК чи країни в цілому: *переваги володіння* (характеризують ступінь розвитку передових технологій і володіння неявними активами (компетенціями), що формують сприятливі умови для країни (фірми) при інвестуванні за кордон); *переваги розташування*, визначені через індикатори залежності економіки від природних ресурсів; середньої заробітної плати у вторинному секторі економіки; темпів зростання промислового виробництва країни; індексу інфраструктури; податкового навантаження; *переваги інтернаціоналізації* – фактори, які спонукають компанії до використання цих переваг самостійно, не видаючи ліцензій на виробництво іншим підприємствам [18, с. 126–127]. Країна, що має переваги володіння, приваблює іноземні інвестиції. Переваги розташування та інтернаціоналізації створюють сприятливі умови для національних інвесторів за кордоном. Вдосконаливши модель ромба конкурентних переваг М. Портера, Дж. Даннінг вказав на вагомий вплив, який чинять ТНК на стратегію і конкурентну позицію окремих країн на світовому ринку [19, с. 105].

Кінець ХХ ст. ознаменувався зміною акцентів у конкурентній боротьбі. Основним імперативом забезпечення конкурентоспроможності країн на світовому ринку в період формування "нової економіки" стало створення та примноження конкурентних переваг "вищого порядку" – інноваційних за рахунок активізації діяльності наукомісткого сектору економіки. У зв'язку з цим значна кількість наукових досліджень західних економістів присвячена проблемам формування економіки знань як основного активу забезпечення конкурентоспроможного розвитку. Так, дослідження Фрімена К. присвячені формуванню інституціональних основ "нової економіки" – національних інноваційних систем (НІС), які сприяють реалізації інноваційної моделі розвитку і формуванню нового типу інноваційної конкурентоспроможності країни. Основними принципами НІС є: поширення конкуренції на основі нововведення; визнання НДДКР ключовим фактором економічної динаміки; визнання домінуючої ролі знань у формуванні стійких конкурентних переваг суб'єктів економічної діяльності; дослідження суті і ролі НІС як інституційної компоненти інноваційної моделі розвитку, що визначає її напрямки і структуру [20]. Спільно з К. Пересом [21] та Б.-О. Лундваллем [22] К. Фрімен також розробив концепцію техно-економічної парадигми, яка визначає пріоритетне становище певної галузі промисловості, необхідної для подальшого розвитку світового господарства. В період становлення і розквіту даної парадигми конкурентоспроможними є країни, відповідні галузі промисловості яких займають лідируючі позиції на світовому ринку. В період зміни техно-економічної парадигми країнам, що знаходяться на нижчому щаблі у рейтингу конкурентоспроможності, надається унікальна можливість наздогнати світових лідерів і перейти на вищий щабель розвитку за рахунок формування нових високотехнологічних галузей промисловості.

В період з 1992 р. до 1998 р. датські економісти Б.-О. Лундваль і Б. Йонсон досліджували конкурентоспроможний інноваційний розвиток малих країн і виробили концепцію національної інноваційної системи та економіки навчання. Їх розробки стали теоретичним обґрунтуванням стратегії розвитку малих розвинутих країн в умовах розширення на світових ринках сфери впливу великих промислово розвинутих країн, які спеціалізувались на виробництві високотехнологічних продуктів, та нових індустріальних країн, які лідирували в сегменті ресурсомістких продуктів невисокої складності. Дослідники запропонували оригінальну концепцію забезпечення конкурентоспроможності малої країни на основі активного впровадження "додаткових" інновацій та навчання з урахуванням запитів споживачів через формування тісного взаємозв'язку споживач-виробник. В рамках концепції "економіки навчання" Б.-О. Лундваль виокремив два типи знань: явні знання, які втілені в матеріальних активах, а тому можуть бути скопійовані конкурентами, та неявні знання (ключові компетенції), які невіддільні від їх носія – людини чи організації і забезпечують їм довгострокові конкурентні переваги.

Не заперечуючи важливості традиційних факторів конкурентоспроможності, Г. Хемел (Лондонська школа бізнесу) і К. Прахалад (Мічиганський університет) наголошують на пріоритетності ключових компетенцій у забезпеченні конкурентоспроможності на ринках майбутнього, презентувавши свою концепцію інтелектуального лідерства. Ключові компетенції являють собою знання і вміння людей, які ширші від їх функціональних обов'язків. Вони важко піддаються імітації з боку конкурентів, а тому забезпечують своїм власникам лідерство на ринках майбутнього. Стратегія конкурентоспроможності на ринках майбутнього, за словами Г. Хемела і К. Прахалада, полягає не в конкуруванні продукту з продуктом, ефективної фірми з неефективною, а створення принципово нових видів бізнесу, нелінійних інновацій, нестандартних рішень [23]. Спільним висновком для даних теорій є визнання пріоритетним фактором ключових компетенцій, управління якими через створення різноманітних альянсів виробник-споживач і мереж підприємств (кластерів) і примноження яких в економіці навчання забезпечать конкурентоспроможність у довгостроковій перспективі.

У рамках концепції економіки навчання майже одночасно з Б.О. Лундвалем і Б. Йонсоном презентовано теорію блоків розвитку Е. Дамена [24]. Під блоками розвитку розуміється мережа взаємопов'язаних виробників і споживачів, які функціонують у тісному взаємозв'язку один з одним і підтримуються приватними і державними організаціями, які продукують знання. Такі блоки розвитку концентруються навколо стратегічного експортного сектору економіки і включають частини різних секторів національної економіки, які технологічно пов'язані між собою. За структурою і функціональним призначенням "блоки розвитку" Е. Дамена тотожні "спорідненим та підтримуючим галузям", які становлять одну з детермінант конкурентоспроможності М. Портера та "альянсам і мережам підприємств" Б.О. Лундвала. Осучасненим варіантом теорії "індустріальних районів" А. Маршалла та "полісів зростання" Ф. Перу є концепція регіонів навчання Б. Асхайма і А. Ізаксена, в якій автори розглядають промислові райони в регіонах як джерела інновацій і нововведень. Основною характеристикою регіонів навчання є використання власних (регіональних) інноваційних продуктів і екзогенних знань, комбінація яких дозволяє продукувати як додаткові, так і радикальні інновації, необхідні для забезпечення високого рівня конкурентоспроможності [25].

Відповідно до визначених на сучасному етапі національних концепцій соціально-економічного розвитку обґрунтовуються цільові установи, реалізація яких забезпечує належний рівень конкурентоспроможності економік даних країн. Зокрема, сучасні стратегії конкурентоспроможності країн розробляються відповідно до принципів концепції сталого розвитку, яка набула особливої актуальності і остаточно оформилася після всесвітніх зібрань у Ріо-де-Жанейро (Бразилія, 1992) і Йоганнесбурзі (Південна Африка, 2002). Згідно з даною концепцією основними вимірами розвитку є сукупність чинників економічного, соціального й екологічного характеру [26, с. 18].

Відповідно до даної концепції розвитку конкурентоспроможність будь-якої економічної системи полягає у її здатності в умовах жорсткого глобального протистояння цілісно і послідовно забезпечувати розширене самовідтворення з дотриманням економічних, соціальних і екологічних стандартів розвитку.

Конкурентоспроможність відповідно до заданих економічних параметрів означає ступінь і ефективність включення країни в міжнародний економічний простір через рух товарів, капіталу, робочої сили, технологій і можливість, на цій основі, формування економічно вигідних стосунків із зовнішніми партнерами. Проведення відкритої зовнішньоекономічної політики для конкурентоспроможного суб'єкта означає:

- забезпечення економічного зростання та підвищення суспільної продуктивності праці, що кількісно визначається через показники темпів зростання ВВП та ВВП на душу населення;
- підвищення ефективності національної економіки в цілому та окремих господарських структур у масштабах світового ринку;
- проведення модернізації економіки;
- здійснення структурних реформ у напрямку формування високотехнологічних виробничих укладів, до "економіки знань";
- формування сприятливого інвестиційного клімату та спрощення механізмів започаткування бізнесу;
- утримання стійких позицій та розширення сфери впливу на світових ринках.

З соціальної точки зору, реалізація стратегії конкурентоспроможності означає:

- удосконалення системи соціального захисту населення. Зокрема, з огляду на прогресивні тенденції в цій сфері соціально-орієнтованих країн, зміни відбуваються в напрямку обмеження масштабів державної підтримки всього населення і посилення адресності та монетизації пільг;
- зростання добробуту громадян країни;
- удосконалення структури споживання в напрямку скорочення питомої частки продуктів харчування та зростання придбання товарів довгострокового користування;

- досягнення основних стандартів праці;
- зниження рівня безробіття і забезпечення ефективної зайнятості;
- покращення якості освіти початкової і фахової; підвищення кваліфікації працюючого населення;
- утвердження середнього класу, що розглядається як основа подолання бідності, демократизації суспільства, політичної стабільності.

З інституційної точки зору, підвищення ефективності функціонування національної економіки, забезпечення її конкурентоспроможності стає можливим в результаті реалізації низки заходів політичного характеру, що демонструють готовність до перетворень і зводяться до реформування політичної сфери в цілому та вдосконалення якості владних структур. Зокрема, це стосується:

- посилення стабільності та підвищення ефективності інституцій, що забезпечують демократію та верховенство права;
- здійснення реформування системи судоустрою та судочинства для забезпечення незалежної судової влади та зміцнення її дієздатності;
- забезпечення ефективності боротьби з корупцією;
- формування громадянського суспільства: забезпечення захисту прав та основних свобод людини; забезпечення рівноправності в суспільстві (захист прав національних меншин, дітей, гендерна рівність тощо).

Екологічними індикаторами конкурентоспроможності національної економіки, згідно з визначеною в Кіотському протоколі концепцією сталого розвитку, є сукупність параметрів, які визначають її здатність до вирішення триєдиного завдання: охорони навколишнього природного середовища; раціонального використання природних ресурсів; забезпечення екологічної безпеки здоров'я та життя людини [27]. Серед основних принципів: заходи захисту водних ресурсів та охорони навколишнього середовища; ефективне використання енергетичних ресурсів та фінансування проектів з енергоефективності; модернізація та підвищення безпеки об'єктів ядерної енергетики; використання нетрадиційних відновлювальних джерел енергії, малої гідро- та теплоенергетики.

Будь-яка економічна проблема суспільства, основним елементом якої є людина як біосоціальна істота, існує не ізольовано, а у взаємозв'язку із соціальною та природною системами. Викладене дає підстави зробити висновок, що забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, з огляду на взаємодію економічної, соціальної, політичної та екологічної сфер, необхідно розглядати як більш широкий процес, ніж забезпечення ефективності виробничих процесів та отримання виключно економічного ефекту.

Слід зазначити, що реалізація заходів економічного, політичного, соціального та екологічного характеру в окремих випадках є результатом підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки, зміцнення її потенціалу та розширення фінансових можливостей або позитивно впливає на розбудову економіки країни і підвищення її конкурентоспроможності. Не виокремлюючи причини і наслідки, використання даних показників як індикаторів конкурентоспроможності стає можливим у результаті існування тісного кореляційного зв'язку між позитивними зрушеннями у відповідних сферах та досягненням вищого рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Висновки. Теорія конкурентоспроможності є складовою більш загальної проблематики економічного розвитку. Національна економіка розвивається завдяки укріпленню її позицій на світовому ринку в результаті досягнення більш високого рівня конкурентоспроможності діючих економічних суб'єктів – підприємств, галузей, кластерів, країни в цілому – та формуванню нових, високоєфективних економічних суб'єктів, здатних досягати успіху в ході конкурентної боротьби. У зв'язку з цим фактори забезпечення конкурентоспроможності є цілком адекватними для забезпечення економічного розвитку і навпаки. А висвітлення в науковій літературі проблем економічного розвитку є відображенням становлення і розвитку теорії конкурентоспроможності.

Генезис теорії конкурентоспроможності є відображенням послідовної зміни підходів до аналізу факторів розвитку і позиціонування в конкурентному середовищі, в контексті їх формування, пріоритетності та перспективності забезпечення ефективної господарської діяльності економічних суб'єктів, та розширення змістових характеристик конкурентоспроможності через включення до аналізу індикаторів якості життя, екологічної безпеки, здатності до ефективного розвитку в довгостроковій перспективі.

Теорія конкурентоспроможності еволюціонує в напрямку розширення предмета дослідження та ускладнення своєї проблематики. Поглиблення розуміння природи конкурентоспроможності як іманентної властивості всіх економічних об'єктів зумовлено реальною тенденцією зміщення пріоритетів: зі сфери обігу до сфери виробництва; з фізичних факторів виробництва до інтелектуальних; з економіки

продуктивної до економіки ефективною; з багатства економічного до забезпечення прогресивних зрушень в економічній, соціальній і екологічній сферах.

Для системного осмислення сутності конкурентоспроможності варто не обмежуватись лише конкурентною стратегією, розглядати її в руслі більш загальної теорії економічного розвитку з використанням критеріїв ефективності виробництва, якості життя, раціонального використання природної складової тощо. Аналіз конкурентоспроможності в контексті сталого розвитку дозволяє зробити узагальнюючий висновок, що конкурентоспроможність є результируючим інтегрованим показником здатності економічної системи до збереження і нарощення потенціалу довгострокового розвитку, зростання рівня життя населення при дотриманні міжнародних екологічних стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мен Т. Богатство Англии во внешней торговле, или Баланс нашей внешней торговли как регулятор нашего богатства // Меркантилизм / Под ред. И.С. Плотникова. – Л.: Соцэкгиз, 1935. – С. 135–184.
2. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй: Пер. с англ. – К.: Port-Royal, 2001. – С. 13–14.
3. Krugman P.R. International Trade and Income Distribution: a Reconsideration. NBER Working paper series, Working paper № 356, June 1979. – P. 22.
4. Лист Ф. Национальная система политической экономии, 1841 // 25 ключевых книг по экономике. – Изд-во "Урал-LTD", 1999. – С. 155 – 174, 243.
5. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 1 / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
6. Брентано Л. Этика и народное хозяйство в истории. – С.Пб., 1906.
7. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 494 с.
8. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – С. 53.
9. Pozner Michael V. International Trade and Technical Change // Oxford Economic Papers. – P. 11–37.
10. Vernon R. International Investment and International Trade in the Product Cycle // Quarterly Journal of Economics, 80: 190 – 207.
11. Romer P.M. Endogenous technical change // Journal of Political Economy. – 1990. – Vol. 98., № 5. – P. 71 – 102.
12. Lucas R. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. – 1988. – Vol. 22.
13. Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т. 1: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
14. Perroux F. Economic space: theory and applications // Quarterly Journal of Economics. – 1950. – Vol. 64. – P. 89 – 104.
15. Becattini G. From Marshall's to the Italian "Industrial Districts". A Brief Critical Reconstruction. – 2002. – www.competitiveness.org/newsletter/files/becattini.pdf
16. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. В.Д. Щетинина. – М.: МО, 1993. – 896 с.
17. Enright M.J. The geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in the Region? Changing scales for regional identity / Edited by E. Dirven, J. Groenewegen and S. van Hoof. Utrecht, 1993. – P. 87 – 102.
18. Danning J.H. International Production and the Multinational Enterprise. – L.: George Allen & Unwin, 1981. – 440 p.
19. Danning J.H. The Globalization of Business: the Challenge of the 1990s. – N.Y.: Routledge, 1993. – 467 p.
20. Freeman C., Nelson R., Silverberg G. and Soete L. (eds) Technical Change and Economic Theory / Edited by G. Dosi "Japan: A New National System of Innovation", Pinter, 1988. – P. 330 – 348.
21. Freeman C., Perez C. Structural Crises of Adjustment: Business Cycles and Investment Behaviour // Technical Change and Economic Theory / Edited by G. Dosi, Pinter, 1988. – P. 38 – 66.
22. Small Countries Facing the Technological Revolution / Edited by Freeman Ch., Lundvall B.-A. L.: Pinter Publishers, 1988. – 304 p.
23. Hamel G., Prahalad C. Competing for the Future. – Harvard Business School Press. Boston (Mass.), 1994.
24. Dahmen E. Development Blocks in Industrial Economics // Industrial Dynamics: Technological, Organizational, and Structural Change in Industrial and Firms / Edited by B. Carlsson. Boston and Dordrecht: Kluwer, 1989. – P. 109 – 121.
25. Asheim B., Isaksen A. Regional Innovation System: The integration of Local "Sticky" and Global "Ubiquitous" Knowledge // Journal of Technology Transfer. – 2002. – Vol. 27, issue 1. – P. 77 – 86.
26. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони природного навколишнього середовища в Україні). – К.: ІЗП і ПЕ, 2003. – 772 с.
27. Закон України "Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату" № 1430-IV. // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 19. – С. 261.